

Saatesõna Edward Saidi essee „Reflections on Exile“ tõlkele*Tiina Ann Kirss*

Kui Edward Said kutsuti 1980. aastatel külalisloenguid pidama Ameerika suurematesse ning nimekamatesse ülikoolidesse, seadis ta tingimuseks, et lisaks akadeemilisele loengule kirjandusteadusest võimaldataks tal pidada ka teine avalik loeng – kohalikule Palestiina üliõpilaste esindusele. Oma akadeemilise põhitöö kõrvalt Columbia Ülikooli võrdleva kirjandusteaduse professorina kirjutas Said väsimatult ajakirjandusartikleid palestiinlaste inimõiguste teemadel ning tutvustas palestiina päritolu kirjanike loomingut ingliskeelsele lugejaskonnale. Olles sündinud Jeruusalemmas 1935. aastal ning veetnud oma lapsepõlve enamasti Egiptuse pealinnas Kairos, sai Said ingliskeelse, Egiptuse tulevasele intellektuaalsele eliidile mõeldud alghariduse, mille kohta ta hiljem sarkastiliselt ütles „range ja õnnetu koloniaalne kasvatus“ (*unhappy colonial education*). 1951. aastal saadeti ta gümnaasiumiharidust saama Ameerika eliit-internaatkoolidesse. Perekond oli varakas, seetõttu käidi Kairos tihti teatris ning ooperis, reisiti ümbruskonnas ringi: perefirma asus Kairos, enamik sugulasi ja lähedasi Jeruusalemmas; suvepuhkusi veedeti Liibanoni mägikülas Dhour El-Shweiris. (Bayoumi, Rubin 2000: xviii.) Privileegeritus on olnud intellektuaalsete vastaste põhietteheiteks Edward Saidile, kes kuulus koos Gayatri Chakravorty Spivaki ning Homi K. Bhabhaga Ameerika akadeemilises maailmas 1980. aastate lõpus ning 1990. aastate alguses postkolonialismi põhiteoreetikute esikolmikusse. Kõik kolm olid – küll eri põhjustel – eksiilkirjanikud või *émigré*'d.

Rahvusliku ning paikkondliku päritolu poolest kuulus Saidide perekond Palestiina kristlaste hulka. Sidemed Ameerikaga olid Edward Saidi palestiinlasest isa poolt, kes oli Ameerikasse põgenenud Esimese maailmasõja ajal Türgi armeesse mobiliseerimise eest. Pärast keerukaid seiklusi oli ta aga sattunud samasse sõtta – seekord Ameerika sõjaväe ridades. Kuna Edward Saidi ema keeldus võtmast Ameerika kodakondsust, mis oleks talle mehe kaudu lihtne olnud, jäi ta pärast Iisraeli riigi moodustumist 1948. aastal ilma passi ja kodumaata. See otsus tõi Saidi emale Kairos elades süngeid tagajärgi, seades ta elu rahututel aegadel tõsisesse ohtu. Kuid perekonnaliikmete isiklikud valikud olid mitmesugused. Näiteks Edward Saidi tädi Nabiha pühendas end pärast 1948. aastat Egiptusesse põgenenud palestiinlaste abistamisele, otsides neile ulualust, toitu ja ravimeid. Vaatamata oma majanduslikele ning hariduslikele privileegidele tajus Edward Said varakult, ka oma tädi eeskujul, mida tähendasid mõisted *pagulane*, *émigré* ning *põgenik* – mõisted, mille üle ta arutleb oma essees „Mõtisklusi pagulusest“.

Humanitaaralane akadeemiline karjäär ei tähendanud Edward Saidile eraldatust poliitilistest küsimustest. Ta oli veendunud, et kirjandust ei saa suruda ideoloogilistesse mallidesse, kuid talle ei sobinud strukturalistlik-semiootiline metodoloogia, milles kirjandusliku teksti

ümbert puudus maailm (*World*). Poliitiline aspekt kuulub teksti „maailmastumise“ juurde, nagu ilmneb Saidi esimesest kirjandusteaduslike artiklite kogumikust „Maailm, tekst ja kriitik“ („The World, the Text, and the Critic“, 1983).¹ Küll aga ei võtnud Said kindlat poliitilist seisukohta Lähis-Ida kohta enne Kuuepäevasõda Iisraeli ja Egiptuse vahel 1967. aastal, mille tagajärjel tema kodumaa lakkas eksisteerimast. Seejärel muutus ta põgenemisteekonata pagulaseks juba teises, radikaalsemas mõttes. Oma edasist poliitilist aktiivsust hoidis ta ülikoolis õpetamisest teravalt lahus: Columbia Ülikoolis õpetas ta Euroopa ja Ameerika kirjandust ning kirjandusteooriat. Eraelus liitus ta 1977. aastal Palestinian National Council'iga ehk Palestiina eksiliparlamendiga. 1978. aastal ilmus Saidi rohket poleemikat esile kutsunud koloniaalsuhteid käsitlev monograafia „Orientalism“, mis tõlgiti 36 keelde (Todorov, Anzalone 2004: 7). Alles hiljem, kui tal muutus tavaks külalislektorina paralleelselt kahte loengut pakkuda, kirjutas ta ka mitmeid raamatuid Islamimaade representeerimisest meedias.

Lugeja, kes vaevub tutvuma Saidi esseekogudega, leiab temas kirgliku, kuid varjundirohke kirjutaja, kes valdab säravat, selget, kaasakiskuvat ingliskeelset proosat ning laialdasi teadmisi nii Euroopa kui ka araabiakeelse maailma kultuuridest. Provokatiivses teoses „Orientalism“, milles Said argumenteerib, et „Orient“ („Ida“) on lääne inimeste väljamõeldis ning soovunelm, on Saidi trumpkaardiks tema laiema keeleoskused ning kultuuriteadmised Lähis-Idast. Et temaga vaielda, peab vastane tundma süvitsi vastavaid keeleareale, geograafiat ning kultuurilugu. Lisaks muudele huvidele kirjutas Said järjekindlalt muusikakriitikat ajakirjale *The Nation*, olles ise väga hea klaverimängija ning Iisraeli päritolu viiuldaja Daniel Barenboimi lähedane sõber. Muusika teemadel avaldas ta kokku neli raamatut. Ühtlasi ei puudunud Saidil unistus, et kui muud suhtlemisvõimalused on takistatud, suudab muusika ületada vastuolusid ning barjääre: Barenboimiga koos asutas Said 1999. aastal sümfooniaorkestri nimega *West-East Divan Orchestra*, milles mängisid kõrvuti palestiina, juudi ning araabia päritolu noored.

Eksiili teema on alati olnud Saidi vaateulatuses. Oma doktoritöö võrdlevas kirjandusteaduses Harvardi Ülikoolis kirjutas ta poola päritolu kirjanikust Joseph Conradist, kes veetis terve oma täiskasvanuelu välismaal (enamasti merel) ning kirjutas kogu oma loomingu inglise keeles.² Aeg-ajalt mõtiskles Said otsesemalt eksiili teemal esseistlikus vormis, näiteks 1993. aastal ilmunud artiklis „Intellektuaalne eksiil: pagulased ja marginaalid“ („Intellectual Exile:

1 Näiteks essees „Jane Austen ja impeerium“ („Jane Austen and Empire“, 1990), viimati ilmunud Moustafa Bayoumi ja Andrew Rubini toimetatud väljaandes „The Edward Said Reader“, New York: Vintage Books, 2000, lk 347–368.

2 Saidi doktoriväitekirjast ilmus raamatuna 1966. aastal („Joseph Conrad and the Fiction of Autobiography“).

Expatriates and Marginals“), mis oli kolmas ettekanne prestiižikas BBC raadiosaadete sarjas „Reith Lectures“. Said kutsuti seda loengusarja pidama juunis 1993.³

Reithi loengute kontekstis rõhutab Said eksiiil sattunud intellektuaali kahekordset perspektiivi. Oleks vale väita, et inimene eksiiilis on oma kodumaast täiesti („kirurgiliselt“) ära lõigatud. Pigem on eksiiili läinud inimese elu kahevahelolek (*in a median state*), milles kodu tuletab end mitmesugustel viisidel liigagi sageli meelde, kiusates oma olemasolu ning lähedusega. Nii ühendus kodumaa kui uue asukohamaaga täitub pooltoonidest, poolsekkumistest, mida Said illustreerib V. S. Naipauli romaani „Jõekäänak“ („A Bend in the River“) peategelase kaudu. Oma briti raadiokuulajaskonnale rõhutab Said, et on ka neid intellektuaale eksiiilis, kes on imetlusväärset kohanenud (*marvels of adjustment*) ning rakendunud oma uue riigi teenistusse. Nende hulgas on isikuid, nagu Henry Kissinger ja Zbigniew Brzezinski, kes on oma „bifokaalsusega“ uut riiki auväärset teeninud. Saidi ennast intrigeerivad pigem need pagulased, kes ei ole kohanenud ega kohane kunagi: Jonathan Swift ja V. S. Naipaul. Kolmas, Theodor Adorno näide, mida ta kirjeldab Reithi raadioloengus pikemalt, kerkib taas üles essees „Mõtisklusi pagulusest“. Kuigi Adorno läks pärast Hitleri režiimi eest Inglismaal ja Ameerikas varjumist aastal 1949 tagasi oma kodumaale, olid Ameerika-aastad jätnud temasse kustumatu jälje, mis väljendus kõige ehedamalt fragmentidest koosnevas raamatus „Minima Moralia“ (1953), alapealkirjaga „Mõtisklusi nurjatud elust“.⁴ Saidi arvates esindas Adorno seda tüüpi intellektuaalset pagulast, kes kultiveerib oma õnnetust ning on selles õnnelik: „...pagulasena kipub intellektuaal õnnetuse mõttega rahul olema. Niisiis see düspepsia sarnane rahulolematuse, torisev ebameeldivus võib kujuneda peale mõlemisstiili ka justkui uueks, kuigi ajutiseks elukohaks.“ (Said 2000a: 373.)⁵

Olles iseloomult väsimatu tööinimene, kes ei talunud jõudeaega, puhkusi ega pikka und, ei olnud Saidil aega mõelda oma kärsitu ja mitmekülgse elu memuaarivormi valamisele, kuni ta sai 1991. aasta suvel leukeemia diagnoosi. Siis – keset pingsat poliitilist väitlust palestiinlaste tuleviku üle Londonis – oli tema haigus veel asümptomaatiline. Kolm aastat hiljem, haigusest kannustatuna, hakkas Said kirjutama oma mälestusi, mille ristis pealkirjaga „Out of Place“ („Kohatu“).⁶ Saidi kauaaegne sõber Tzvetan Todorov peab seda raamatut üheks

3 Edward Saidi peetud Reithi loengud ilmusid aasta hiljem raamatuna: „Representation and the Intellectual: The 1993 Reith Lectures“. Kolmas Reithi loeng pealkirjaga „Intellectual Exile: Expatriates and Marginals“ ilmus eraldi raamatus „The Edward Said Reader“ (Said 2000a), lk 368–382. Viimatimainitud kogumikus on ilmunud ka Saidi „Mõtisklusi pagulusest“ üks redaktsioonidest.

4 „Reflexionen aus dem beschädigten Leben“ (inglise keelde tõlgitud kui „Reflections from a Mutilated Life“).

5 *...the intellectual as exile tends to be happy with the idea of unhappiness, so that dissatisfaction bordering on dyspepsia, a kind of curmudgeonly disagreeableness, can become not only a style of thought, but also a new, if temporary, habitation.*

6 On raske leida Saidi autobiograafia pealkirjale eestikeelset vastet. Palju täpsem ja elegantsem on prantsuskeelse tõlke pealkiri: „A contre-voie“.

parimaks nüüdisaegseks autobiograafiaks. Nagu tema monograafia orientalist tosin aastat varem, said ka Saidi 1999. aastal ilmunud mälestused Põhja-Ameerikas vastaka, et mitte öelda raevuka vastuvõtu osaliseks. Teda süüdistati nii oma päritoluliini võltsimises kui varase lapsepõlve kirjelduste väljamõtlemises. Memuaarteose pealkiri „Out of Place“ riivab taaskord eksiili teemat, mis Saidi jaoks oli noorukieast peale olnud hell isiklik küsimus, teema, mida ta oma esseedes käsitleb ambivalentsena. Kuigi ta ise oli eksiili privileege kasutades jõudnud kõrgele järjele, teinud särava akadeemilise karjääri, õpetades 1963. aastast peale Columbia Ülikoolis New Yorgis, ilmnes eksiili traagika talle tema lähedaste – ema, sugulaste ning sõprade, mitte niivõrd tema enda saatuse kaudu.

„Mõtisklusi pagulusest“ kuulub Saidi viimasesse kirjanduslikku esseekogusse, mis ilmus aastal 2000 (Said 2000b). Sisukorra järgi on selle essee paigutus huvitav: see ei ole mitte sissejuhatus ega raam, vaid seitsmeteistkümnes peatükk. Nagu mitmed Saidi raamaturensioonid, jätab ka „Mõtisklusi pagulusest“ haralise mulje. Essee koosneb jõulistest väidetest ning poolikutest argumentidest, mis teineteist katkestavad või üksteisele vastanduvad. Sagedased teemavahetused, tabavad kujundid, rahutu rütm ning rohked paradoksid jätavad isegi silumata mulje. Esiteks kommenteerib Said tavaarvamust, et eksiil on loominguks tööks soodus, kuna eksiilkirjanikud on Euroopa ja Põhja-Ameerika kirjandusi sügavalt kujundanud. „Eksiilkirjandusele“ (näiteks Joyce'i ja Nabokovi teostele) on kriitikud omistanud küll erilist loominguksust ja generatiivsust, kuid Saidi arvates varjatakse selliste loosungite taha eksiili inimlikku kaotust ja häda, mis saab osaks kõikidele, ka kirjanikele ning intellektuaalidele. Põgenikuelu argisemaid detaile on ebamugav arutada, eriti neile, kelle elu on olnud paikne ja stabiilne: just sellistel on kombeks eksiili ette kujutada kui kunsti soodustavat eeltingimust. Said katkestab oma essee mõttearendusi portreevõtete või vinjettidega oma kirjanikest sõprade, luuletaja Faiz Ahmad Faizi, tõlkija/ajakirjaniku Rashid Hussein, luuletaja Mahmoud Darwishi pagulaselust.

Eksiili tegelikkus 20. sajandil tähendab viibida kodumaalt eemal nimeta massis ilma isikutunnistusega ning ilma tagasiminekuvõimalusega, olla põgenik või ümberasustatud inimene, kelle eest peavad ametlikult hoolt kandma ÜRO rahvusvahelised abiorganisatsioonid. Selles olukorras kaotab ka unistuslinn Pariis oma võlu. Eksiilikogemus 20. sajandil on põhimõtteliselt võõrandav: Said väidab, et sõnad *põgenik (refugee)* ning *ümberasustatud inimesed (displaced people)*⁷ ongi 20. sajandil loodud. Põgenemise ja pagendamise massi-

7 On huvitav jälgida eestikeelseid vasteid sõnapaarile *displaced people*. See mõiste sai spetsiifilise sisu I Teise maailmasõja lõpus. Selle kategooria alla kuulusid ka need eestlased, kes põgenesid Eestist sügisel 1944. Nimetust kasutati eesti põgenike igapäevases keelepruugis lühendina *dipii* (vrd inglise akronüüm DP). „Mõtisklusi pagulusest“ eestikeelses tõlkes on valitud vasteks *ümberasustatud isik*. Teiste võimaluste hulgas on sõnaraamatus märgitud *äratõugatud isik*.

line mõõde 20. sajandil teeb kohatuks selle esteetilisest ja humanistlikest panustest rääkimise. Parimal juhul sõnastab paguluskirjandus põgeniku elu „ängistust ja kitsikust“:

...ent mõelda sedasorti kirjanduse allikaks olevast pagulusest kui millestki humanistlikult headtoovast tähendab suhtuda labastavalt selle põhjustatud sandistustesse, kaotustesse, mida seda kogenud on taluma pidanud, tummusesse, millega see vastab kõigile katsetele mõista seda kui mingit „meile kasulikku asja“ (Said 2000b: 174).⁸

Eksiili jäägitut üksildust näitlikustab Said oma essees Joseph Conradi ühe vähetuntud novelli kaudu, mille pealkiri on „Amy Foster“. Ka siin on näha Saidi essee rahutut liikumist teemalt teemale. Olles arutlenud põgenikemassi kui inimliku nähtuse üle, millest ei eristu esmapilgul kellegi nägu, tuleb ta Conradi loo peategelase Yanko Gooralli, Ida-Euroopa talupoja kaudu ühe sellise üksiksaatuse juurde. Yanko on Ameerikasse emigreeruda tahtnud mees, kes laevahuku tõttu Inglismaa rannikul jääb nelja tuule peale. Ta on kodumaatu hulgas, kelle äbarik katse leida inimlikku kokkupuudet inglise külas julmalt läbi lõigatakse.

Eksiil ja rahvuslus on üheks essee möödapääsmatuks põhiteemaks. Selle juurde jõudes Said justkui ohkab. Rahvuslik kuuluvus pakub põgenikele varju ja tuge, aitab võidelda eksiili rüüstavate psühholoogiliste tagajärgede vastu,⁹ kuid rahvuslus selle „realiseeritud“ ehk „edukas“ (*achieved nationalism* ehk *successful nationalism*) vormis muutub retooriliselt jäigaks ning polariseerivaks. Tundub, et neid mõisteid kasutab Said väikese ironiaga ning ei kiirusta neile definitsioone andma. Selle asemel ta küsib, kas on võimalik kogeda rahvusluse leevendavat mõju eksiili üksilduse vastu, ilma et mõtlemine jäigastuks trummitaguvaks rahvusliku uhkuse keeleks (*thumping language of national pride*). Ka selles näiliselt lepitavas küsimuses on terake väsimust. Nii küsida oleks justkui kohustuslik, kuna rahvuslust on kõikjal ning käibivate mõttemallide järgi pakub rahvuslus tuge personaalsete ning grupi-identiteetide alalhoidmiseks. Küll aga vastab Said sellele šabloonsena tundvale küsimusele pessimistlikult.¹⁰

Oma pika sõpruse vältel Saidiga tajus Todorov, et Saidi ahvatles marginaalsuse-soov, mis tema arvates kasvab välja intellektuaali ja pagulase vastastikusest hõõrumisest (Todorov, Anzalone 2004: 13). Kuigi ta oli näinud ja kogenud maapaos olija hüvesid ja piinu, ning

8 ...but to think of the exile informing this literature as beneficially humanistic is to banalize its mutilations, the losses it inflicts on those who suffer them, the muteness with which it responds to any attempt to understand it as 'good for us'.

9 Sõnastus on originaalis huvitav – *to fend off exile* – justkui eksiil oleks vastane või vaenlane, keda peab vaos hoidma.

10 How, then, does one surmount the loneliness of exile without falling into the encompassing and thumping language of national pride, collective sentiments, group passions? (Said 2000b: 177).

lõpuks, kolm aastat enne surma, ka oma endist kodumaad külastanud, olevat Said näinud eksiilis olekus vajalikku ning teretunud ebastabiilsust:

Ta võis üheaegselt väita, et „eksiil on kõige kurvem saatus“, ning et eksiil soodustab reflektsooni: „intellektuaali jaoks on eksiil tõepoolest rahutu olukord, milles ollakse pidevas liikumises; ebastabiilsena saab ka teiste stabiilsust häirida“ [---] Üha enam oskas Said pagulase (ehk nagu mina ütleks, *l'homme dépaycé*) positsiooni hinnata. (Todorov, Anzalone 2004: 14.)¹¹

Selle hoiakuga sobib ka Adorno „Minima Moralia“, milles Adorno taunib elu liigselt bürokraatlikku administreeritust. Pagulase nahas olemine loksutab selle kinnise süsteemi mõnest väikesest nurgast lahti (Said 2000b: 184) ning võimaldab ka „kodule“ vaadata ilma üleliigse kiindumuseta.

Essee „Mõtisklusi pagulusest“ lõpus tsiteerib Said 12. sajandi prantsuse teoloogi Hugues de St. Victor'it (Hugot St. Victorist), kes kasutas oma manitsuses eksiili troopi samasuguse paradoksaalsusega kui Said ise: kristlikust seisukohast ei alusta inimene oma maist teekonda mitte kodust, vaid kodutusest ja eksiilist. Kannustatud oma kojuigatsusest, asub ta koduteele ning jõuab koju alles pärast surma. Hugues de St. Victor'i sõnul on see, kes armastab kiindumusega oma kodumaad, alles algaja; see, kelle jaoks kõik maad on kodumaad, on juba tugevaks saanud; see, kelle jaoks terve maailm on kui võõras maa, on jõudnud sihile. Sama passust olevat tsiteerinud filoloog Erich Auerbach oma sõjaaegses eksiilis Istanbulis. Auerbachi isiksusel ning tema kuulsal mälu järgi kirjutatud monograafial „Mimesis“ on Edward Saidi kirjandusteaduslikes esseedes ärritust tekitav mõju. Siinkohal võib ta Auerbachiga nõustuda: nagu Adornol Ameerikas, jäi ka Auerbachil eksiili tähiseks eraldatus: mõlema jaoks oli ainsaks koduks kirjutamine ise. Tervest maailmast oli seevastu saanud võõras maa.

Kirjandus

Bayoumi, Moustafa, Andrew Rubin 2000. *The Edward Said Reader*. New York: Vintage Books.

Said, Edward 2000a. *Intellectual Exile: Expatriates and Marginals*. – *The Edward Said Reader*. Ed. Moustafa Bayoumi, Andrew Rubin. New York: Vintage Press, pp. 368–382.

Said, Edward 2000b. *Reflections on Exile*. – *Reflections on Exile and Other Essays*. Cambridge: Harvard University Press, pp. 173–186.

Todorov, Tzvetan, John Anzalone 2004. *A Partial Portrait of Edward Said*. – *Salmagundi*, No. 143, pp. 3–17.

¹¹ *He could say at the same time that 'exile is the saddest of fates' and that it favors reflection, because 'exile is, for the intellectual, an unquiet state, always in motion; constantly destabilized, it destabilizes others' [---] Said increasingly appreciated the position of the exile, of 'l'homme dépaycé' as I call it.*